

Les Balears i la Mediterrània dels inicis a la protohistòria

Lluís Plantalamor Massanet

RESUM

Breument es relacionen els fets que permeten documentar la prehistòria i protohistòria de Mallorca i de Menorca i la relació amb altres terres de la Mediterrània occidental. La situació geogràfica serà determinant al llarg dels mil·lennis anteriors a la conquesta romana per a l'evolució de la població, almenys des de la fase calcolítica fins a les conseqüències de la segona guerra Púnica.

Paraules claus: Prehistòria, Mallorca, Menorca, Calcolític, Edat de Bronze, Edat de Ferro.

ABSTRACT

This research relates briefly the facts that allow to document the prehistory and protohistory Mallorca and Menorca and the other western Mediterranean lands. The geographic location is thought as one of the determining factors over the millenniums before the Roman conquest regarding cultural development, at least since the Chalcolithic phase up to the consequences of the Second Punic War.

Keywords: Prehistory, Mallorca, Menorca, Chalcolithic, Bronze Age, Iron Age.

DELS INICIS A LA FASE PRETALAIÒTICA

Tot i que en un futur potser es disposi de més informacions, avui no hi ha materials irrefutables que permetin establir una relació indiscutible de convivència entre l'home i la fauna que ocupà les Balears en el quaternari, com a conseqüència dels moviments de les plaques tectòniques a l'estret de Gibraltar (Messinià) i les glaciacions (Moragues *et al.*, 2000).

Els primers indicis clars de poblament a Mallorca es poden relacionar amb les ceràmiques de Son Matge (anteriors a las incises), que poden datar-se en una fase antiga del III mil·lenni aC (Rosselló Bordoy i Waldren, 1973: 1-76) i que indiquen una possible relació amb el grup verazià —fase calcolítica antiga del sud de França (Martin Colliga, 1992: 279-284). Ceràmiques similars han estades trobades a la cova de sa Basa (Calvo *et al.* 2000: 401-416) i a sa Canova d'Ariany (Cañigueral, 1951), però com que no van ser recollides mitjançant excavació no aporten gaire informació, tot i que permeten afirmar que no es tracta d'un fenomen aïllat.

Alguns materials dels sepulcres megalítics de ses Roques Llises (Rosselló Bordoy *et al.*, 1980: 71-138) i d'Alcaidús (Plantalamor i Marquès, 2003) també es poden comparar amb els del grup verazià (Guilaine, 1980) i amb els que es troben a la conca del Roine (Chastel *et al.*, 1987-88: 1-89). Però altres materials dels mateixos jaciments podrien remuntar-se a estadis culturals més antics (ceràmica impresa, plats de vora oberta i recta, olles globulars de coll diferenciat) i correspondre a nivells culturals del neolític final propi de l'àrea de la Mediterrània occidental nord, entre el golf de Ligúria i el golf de Lleó (Bertone, 1990: 401-416).

Tot i que no hi ha datacions absolutes, aquestes semblances entre els materials de Menorca i els d'altres zones del nord de la Mediterrània permeten suposar contactes entre les dues àrees cap al final del IV mil·lenni aC, i amb més seguretat al III mil·lenni, i establir una cronologia similar per a l'origen dels megàlits de Menorca i el seu desenvolupament a l'illa, en el context dels sepulcres meridionals-mediterranis de França, i

relacionats especialment amb els de Còrsega i Sardenya, que es presenten similars.

Els megàlits de s'Aigua Dolça (Calvo *et al.*, 1997) i de Son Bauló de Dalt (Rosselló Bordoy, 1966) estan també relacionats amb aquests grups, i s'han de situar possiblement ja al final del III mil·lenni, i sense descartar una data lleugerament posterior, ja que no es veuen els elements arcaics dels “cofres” corsos i dels Pirineus. El monument conegut com la naveta de sa Torreta de Tramuntana (Murray, 1934) presenta cambra absidal allargada i mostra un clar paral·lelisme amb el que es coneix com “tombes en ruche” del Llenguadoc (Arnal, 1963) i amb les “prototombe de Giganti” de Sardenya (Atzeni, 1985: 19-44). L'excavació de nous jaciments a Son Olivaret (Plantalamor i Villalonga, 2007: 143-163) i a ses Arenes de Baix (Gili *et al.*, 2006: 829-842), juntament amb la informació proporcionada per altres jaciments ja coneguts (Son Salomó i Son Ermità) (Gornés *et al.*, 1992: 419-440), permeten situar aquest grup a partir de mitjan III mil·lenni, segons les datacions per termoluminiscència i de ^{14}C obtingudes a Son Olivaret.

Sembla clar que al sud-est de Menorca el conjunt de megàlits evolucionarà cap a formes més elaborades i amb tècniques ciclòpies: els paraments adaptaran l'aproximació de filades o les filades superposades, conservant la planta circular o oval, el corredor i la llosa perforada (el que es coneix com a navetes de tipus intermedi) (Flaquer, 1916). Les datacions per termoluminiscència (Garcia Orellana, 1998) i la comparació dels materials amb el grup més evolucionat de Biniai Nou I deixen clar que aquest edifici fou construït i s'usava a la segona meitat del III mil·lenni.

Els materials de les cambres superiors de les navetes de Rafal Rubí (septentrional i meridional) (Serra i Rosselló Bordoy, 1971: 51-74) demostren que indubtablement van ser usades en una fase posterior, que podem situar a l'inici del II mil·lenni (ja que és comparable amb els materials més evolucionats corresponents als nivells inferiors de Biniai Nou II). L'estructura és una evolució del grup anterior, i presenta els mateixos elements (a Torrellisà es veu clarament l'accés vertical a la cambra). Adapta la forma absidal allargada de la naveta d'habitació en una fase tardana del pretalaiòtic, en la qual és possible que algunes fossin construïdes a la Menorca oriental.

Sembla clar que així com es dona una evolució entre el sepulcre megalític sard i les tombes “di giganti”, en paral·lel hi ha una evolució similar del

sepulcre del SE de Menorca a la naveta de planta allargada, passant per les navetes de tipus intermedi. Aquesta evolució és anterior a la construcció de les navetes a l'extrem occidental de l'illa.

L'estudi de les coves artificials de corredor i façana megalítica de Menorca permet establir un horitzó cultural per a aquest fet a Menorca similar al de Sardenya (Plantalamor i Marquès, 2001) i en paral·lel a Sicília (Tusa, 1991: 267-285) i la costa nord catalana, amb especial incidència amb els paradòlmens (Tarrús, 2003).

També els hipogeu mallorquins, considerats en general del II mil·lenni aC (Veny, 1968), podrien ser més antics, almenys en el seu origen. Cal destacar que per ara no hi ha cap datació absoluta per a les restes òssies que s'han trobat en aquest tipus de monument. Els diversos estils ceràmics podrien ser indicatius d'una seqüència avui encara no establerta, i mostrar una evolució en els enterraments que aniria de les formes simples de forn a les cambres allargades simples (excepcionalment circulars) fins a cambres i accessos complexos. Les formes més simples s'haurien de situar cap al final del IV mil·lenni i començament del III, el segon grup, al III mil·lenni, i l'últim grup al final del II mil·lenni i començament del II aC.

És difícil establir per ara una seqüència clara per a les ceràmiques anteriors al talaiòtic a Mallorca, però sí que hi ha algunes dades clares. Sembla bastant possible la relació de les formes esfèriques i troncocòniques amb les formes abans apuntades, que podrien relacionar-se amb les carenades (final del III mil·lenni aC); ja en una fase tardana aquestes formes evolucionen cap a formes globulars de vora oberta, al mateix temps que se'n troben d'altres que coincideixen amb les carenades de base plana. Aquestes formes poden durar fins a mitjan II mil·lenni com es veu al Corral des Porcs i a Martorellet (Pons, 1999). La troballa cada vegada més freqüent de ceràmiques incises de l'estil A (Cantarellas, 1972) (per a alguns autors campaniformes) (Waldren *et al.* 1994), que pel que sembla no es mesclen amb el grup anterior, pot indicar contactes amb la península Ibèrica a través d'Eivissa i Formentera, on s'han trobat formes similars (Topp *et al.*, 1976: 139-174).

A la Menorca occidental també es documenten els hipogeu (Plantalamor i Rita, 1982: 1-16), lligats clarament als de Mallorca (Veny, 1976: 227-254). Tot i això es dona un major ús de lloses per tapar els espais, fet que

apropa el grup a altres exemplars del Roine (Audibert, 1960). Els accessos simples o complexos amb avantcambres, pous, etc., presenten moltes similituds a tota la Mediterrània, mentre que les cambres, pel fet de ser el reflex de les cases dels vius, són diferents.

L'establiment de la naveta d'habitació com a unitat bàsica al pretalaiòtic de Mallorca i Menorca és clara (Rosselló Bordoy, 1966: 2-66). El fet que molts exemplars hagin durat fins a fases posteriors no és més que la conseqüència de la solida constructiva. L'estructura d'aquestes construccions s'assembla a la de les cases del grup de Fontbouisse (Gasco, 1976), pel que es desprèn de l'estudi de jaciments com el del cap de Cala Morell (Juan i Plantalamor, 1996). Les datacions absolutes pel mètode del ^{14}C a s'Arenalet de Son Colom permeten afirmar que aquest tipus de monument ja s'usava al final del III mil·lenni aC (Ramis, 2006).

Tot i això no sembla que la naveta d'habitació sigui la forma exclusiva d'hàbitat, ja que construccions com les plantes de Son Ferrandell i Son Oleza (Waldren *et al.*, 1994), la de grans dimensions de Cotaina (Plantalamor, 1991), o les estructures per davall del talaiot de Trebalúger (Gual *et al.*, 1991: 157-162) difícilment responen al mateix concepte de societat estable de les navetes d'habitació.

Els closos des Filicomís (Plantalamor, 1994: 279-293) i sobretot el de Cornia (Plantalamor, 1991: 3-18) —sobre el qual posteriorment s'hi construeix un talaiot de galeria— mostren que aquesta forma preurbana, que es desenvolupa a l'interior d'un recinte murat, també és present a Mallorca i a Menorca, com passa en altres llocs de la Mediterrània nord (Anna i Gutherz, 1989), i també a Còrsega (Lewthwait, 1983: 19-33) i Sardenya (Manca i Demurtas, 1990-91: 315-321).

L'INICI DE LA CULTURA TALAIÒTICA: TALAIÒTIC I-II

Els canvis entre aquests grups i l'etapa posterior són radicals i afecten tant la tecnologia com la societat, pel que es pot deduir de les restes molt diferents de les precedents. La incidència d'aquests canvis és diferent en unes i altres zones (d'acord amb la diversitat del substrat cultural), però al final del procés, en el talaiòtic II, les diferències palpables són gairebé irrellevants.

A l'est de l'illa de Menorca (posant uns límits en l'actual Migjorn) és freqüent la construcció de talaiots amb característiques arcaïques. Són estructures de plataforma i paraments interns divergents (Trebalúger), talaiots de corredor, i talaiots de galeria amb eix de tancament intern longitudinal, que poden comparar-se completament amb el fenomen protonuràgic de Sardenya (Manca i Demurtas, 1986: 493-503). L'impacte en el territori encara avui és clar, mostrant el seu paper de control i domini d'un territori ampli. També tenen aquesta paper de control territorial els monuments amb rampes externes, tot i que aquesta característica, poc pràctica a nivell militar, a més de l'existència d'un possible altar per a libacions a Toraixa fa pensar que aquest tipus de monument devien tenir una funció sacra.

També es troben, en aquests límits geogràfics, tots els santuaris amb planta polilobular i les taules més arcaïques, amb paraments megalítics (que recorden les estructures de Malta i no tenen precedents a l'àmbit balear) que devien jugar un paper cohesionador de la societat en l'aspecte religiós. El talaiot A de Cornia està superposat a una de les estructures polilobulars absidal, així que aquestes estructures són anteriors. La datació de l'ús de la taula o monument 5 de So Na Caçana permet datar la construcció del monument en un moment anterior als segles XIV-XII aC.

La casa, especialment les cases grans amb pati central i àmbits perifèrics i adjectius, parlen d'un grup familiar fort i diversificat. La superposició del talaiot de Torelló a una d'aquestes cases demostra que aquest tipus d'estructura ja era comuna al talaiòtic inicial. Si es comparen aquestes estructures amb les possibles estructures que queden de la fase anterior a Trebalúger o amb les navetes d'habitació ben documentades a la zona de Migjorn, es difícil trobar-hi semblances tècniques i funcionals.

Les grans captacions d'aigua, com els pous de Na Patarrà (Trias, 1980: 63-67) o Binimamut (Trias, 1985), estructuralment són molt pròxims als de Calascoves o Macarelleta, establiments costaners clarament talaiòtics, i sembla evident que poc tenen a veure amb la fase anterior. El pou d'Alcaidús (Plantalamor i Rita, 1977-78: 307-315) és perfectament comparable als anomenats "pous sacres" de Sardenya.

Pel que fa als enterraments, la tradició megalítica i l'evolució cap a les navetes sembla truncada. Als megàlits es troben pocs materials talaiòtics i pareix que hi pot haver, en major o menor grau, un buidat de les despulles

prèvies. A Biniai II, un nivell de pedres separava la fase talaiòtica de l'anterior, i possiblement passa el mateix a sa Torreta de Tramuntana. Les navetes de Rafal Rubí i Biniac-l'Argentina també són buidades, i només queden alguns fragments ceràmics a les cambres superiors, ja reutilitzada la primera en el segle XVI. A Lloc-nou des Fasser, sobre les estructures de la naveta d'inhumació (en part reutilitzades) s'hi construeixen un talaiot, i la casa 2A del conjunt d'hàbitat de sa Torreta de Tramuntana reutilitza una construcció precedent.

En aquesta zona de Menorca, tot i que hi ha poca documentació, es troba, a Calascoves, el conjunt de necròpolis més nombrós i monumental (Veny, 1982). El canvis són evidents, ja que no es coneix cap hipogeu pretalaiòtic a l'àrea.

Tots aquests elements es presenten de forma estructurada i organitzada, i mostren una cohesió social en l'entramat urbà i fora d'aquest. El nucli talaiòtic s'articula entorn d'un gran talaiot, prop del qual s'ubica la taula com grup rector del conjunt, independentment que el creixement dugui a construir estructures noves de caràcter secundari. A l'entorn del poblat creixen altres nuclis subsidiaris més petits, que creen una pantalla entorn del poblat principal, i amb una xarxa viària que en el cas de Trepucó encara és ben visible (Plantalamor i Rita, 1986).

En el cas de Menorca, és bastant obvi que, a més, els diversos poblats també estan cohesionats socialment, com demostra l'existència del conjunt sacre de So Na Caçana en una posició central dins l'àrea oriental de l'illa i possiblement un nucli aglutinador de caràcter religiós (Plantalamor, 1986: 533-546).

Els límits d'aquesta zona vindran marcats per la línia de talaiot, molt abundant, i amb nuclis de població petits (tret de Sant Agustí i Binicodrell) de l'àrea des Migjorn.

A l'oest de l'illa, l'ús de les navetes d'habitació sembla generalitzat en una fase inicial (talaiòtic IB), tot i que no hi ha dades que permetin assegurar un ús posterior al segle XIII. A cala Blanca la naveta havia canviat la seva funció d'hàbitat (Juan i Plantalamor, 1997) per convertir-se en magatzem estable en el s. XVI aC (Plantalamor i Strydonnck, 1997), com es pot veure per la introducció de contenidors amb fangs de desgreixant càlcic. A Clariana la perduració de l'hàbitat estarà condicionada pel domini sobre el nucli d'un talaiot de planta quadrada (sense paral·lels a la zona oriental). És a dir, els

hàbitats anteriors perduren, però el seu ús no s'estén més enllà del segle XIII (Rita, 1986: 547-555).

Un altre cas és el de Son Mercer de Baix, on els materials fan pensar que va ser abandonat en dates similars, després de un procés d'aculturalització. El conjunt de Sant Jordi també va ser abandonat en el mateix període.

En aquesta part occidental de l'illa, els talaiots més arcaics presenten un clar espai útil interior i, per tant, molt probablement són posteriors als de la meitat oriental. A més, els sistemes de tancament de la coberta que s'utilitzen recorden molt als que segurament s'utilitzaven a les navetes d'habitació, demostrant certa continuïtat en les tècniques constructives.

A diferència de la zona oriental, la nova societat canviarà cap a estructures en les quals el talaiot ocuparà àrees perifèriques del conjunt d'hàbitat. Són considerablement més petits, es troben als poblats en nombre variable, i clarament tenen una funció de defensa del conjunt, com suma dels esforços del distints grups que componen els poblats, del nucli com pot observar-se a Torrevella, Montefí o Son Catlar. En tot cas, i ja cap el talaiòtic II, serà la taula, construïda amb tècniques de murs amb filades, l'estructura cohesionadora de la comunitat.

En aquest moment, i sense que hi hagi a l'àrea navetes de tipus intermedi com a precedents, es construiran les navetes més evolucionades de l'illa, amb tècniques més acurades que permeten que les estructures siguin més regulars (es Tudons) i en alguns casos amb elements nous com la doble llosa perforada (Binipati Nou —Plantalamor i Sastre, 1991: 163-172—, Son Morell —Veny, 1974: 101-142—, Son Camps). A la Cova (Veny, 1974: 73-136), la naveta sembla que es construï sobre un estrat de materials pretalaiòtics però sense ossos, confirmant que es tracta d'una construcció posterior a la fase pretalaiòtica.

Tot i que hi són diferents pel que fa a la seva estructura, les noves coves d'enterrament ocupen en alguns casos la mateixa zona de la fase anterior, en una clara continuïtat, com es pot veure a l'ampliació de l'hipogeu de s'Hostal o la continuació de les necròpolis de Cala Morell o Torralba.

A Mallorca, tot i que es troben talaiots amb elements arcaïtzants i amb estructures no lligades a un eix de distribució vertical, hi ha poques construccions similars a les de la fase arcaica de Menorca. En canvi, s'observa clarament que en molts casos les navetes d'habitació continuen utilitzant-se. Encara que en alguns conjunts l'abandó es produeixi prop del segle XIII, en una època similar a la de Menorca occidental (Hospitalet —Rosselló Bordoy,

1983—, Canyamel —Rosselló Bordoy i Camps, 1976: 235-240—). D'altres poden seguir en ús fins poc més tard: Son Real, cap al s. XII (Rosselló Bordoy i Camps, 1972: 109-166), i fins i tot fins ja entrat el I mil·lenni: Son Oms (Rosselló Bordoy, 1973), els Closos de can Gaià (Salvà, 2001).

Alguns talaiots, com el de Comasema (Plantalamor i Murillo, 1993) o Son Boronat, tenen una entrada molt semblant a la dels talaiots de Sant Agustí Vell o Torrevella d'en Lozano, però no hi ha per ara dades que permetin concloure si es tracta d'un caràcter arcaic o si es deu a la seva ubicació en una àrea de muntanya. El que sí queda clar és que a Mallorca es desenvolupa un tipus de talaiot que per la seva estructura no té antecedents a l'illa. Generalment, tenen una columna central, i més ocasionalment una cambra circular sense columna, i la forma externa és circular i similar a altres formes ja vistes als nurags i torres de Còrsega i Sardenya. Els talaiots de planta quadrada o rectangular, escassos a Menorca, es troben a tota l'illa de Mallorca, i serien un signe d'evolució tècnica dins paràmetres distints als altres grups.

En canvi, les cases no arriben a la complexitat modular de la casa amb pati central, o almenys no es generalitza. Formes més quadrades, ovals o rectangulars simples, conviuen amb formes més evolucionades que es poden identificar a Capocorb Vell (Font i Rosselló Bordoy, 1969) o ses Païsses (Lilliu, 1960). Això durà en alguns casos a traçats urbanístics preortogonals (Capocorb, Son Fornés) (Diez *et al.*, 1980: 311-382).

Les dates més antigues per a la cultura talaiòtica a Mallorca són les del monument de Pula, que indiquen que devers el 1500 aC (Rosselló Bordoy, 1973) el monument, d'estructura clarament talaiòtica, ja era en ús. El fet que en la zona immediata hi hagi un talaiot circular fa pensar en un projecte d'assentament que no tingué continuïtat.

El que sembla clar és que en el gran arc de costa que va del cap d'Artà fins a la marina de Llucmajor hi ha un gran nombre d'establiments, amb una certa complexitat i extensió i pròxims a la costa o no molt llunyans (sa Canova de Morell, sa Gruta, s'Illot, punta de N'Amer i es Baus, al llevant de Mallorca, Antigors, Capocorb Vell i Son Oms, al sud) que fan pensar en un nucli motor per a la cultura talaiòtica possiblement relacionats amb l'exterior a través d'establiments costaners similars als del sud de Menorca (cala Agulla, cala s'Almunia, cala Pi) o d'establiments en illots (es Porros, na Moltona, sa Galera) (Plantalamor, 1991: 1152-1160).

Els santuaris mallorquins tampoc no tenen precedent conegut a l'illa i molt possiblement la planta interior amb columnes indica una adaptació dels santuaris polilobulars a la geologia de Mallorca, on és més difícil obtenir grans blocs monolítics (Plantalamor, 1973).

A nivell global, l'inici de la cultura talaiòtica representa un canvi radical en els elements culturals de les Balears. A la Menorca oriental, en contacte amb Sardenya, i en menor mesura amb elements comuns amb Sicília i Còrsega, el canvi és coetani al que es produeix en aquestes illes, però amb adquisicions pròpies. A més dels talaiots, els contactes amb Malta i Sicília es fan evidents a través de l'arquitectura dels santuaris, les taules i els sistemes funeraris. Però hi ha elements singulars que, de moment, són difícils d'explicar només per aquests contactes, com és la casa de pati central, els pous... El paper dels assentaments en caps costaners i la possible ocupació al subsòl de Maó poden ser determinants per a l'inici de la cultura talaiòtica (talaiòtic IA).

Per a la Menorca occidental es pot pensar en un fenomen d'aculturalització lleugerament posterior (manquen les formes més arcaïques de talaiots, santuaris i taules, així com elements com grans talaiots i pous) que es produiria per contactes o domini de l'àrea anterior, o fins i tot per desplaçaments de grup (navetes d'inhumació) (talaiòtic IB).

A Mallorca, els canvis que introdueix la cultura talaiòtica possiblement arriben a l'illa a través dels assentaments costaners i illots, ja que es troben talaiots evolucionats i santuaris sense que s'hi trobin els seus precedents més arcaïcs, fet que pot ser en certa manera el reflex d'elements constructius de Menorca. Però les estructures quadrades i ortogonals demostren un domini tècnic distint, que és difícil d'acceptar com una continuïtat i per als quals no hi ha paral·lels a la Mediterrània occidental (talaiòtic I).

Les tècniques metal·lúrgiques canvien radicalment, i passen de formes que tenien més de calcolític que de tècniques de bronze antic a tècniques de bronze mig arcaïtzant, precedent d'un bronze mitjà i final. Les peces bicòniques semblen un objecte estrictament de Menorca amb una àmplia mostra de pectorals, bracerols, torques, objectes d'ús pràctic (punxons, destrals, escarpres) o ja purament de tipus bèl·lic i de prestigi: espases, sabres i molt especialment un tipus d'objecte amb fulla triangular, foliàcia o semicircular amb llengüeta que sembla comuna i exclusiva de Mallorca i de Menorca.

La uniformitat de les formes ceràmiques, al conjunt de Mallorca i Menorca en una fase inicial, és sorprenent. Juntament amb els contenidors cilíndrics que evolucionaran a formes de parets bombades, una varietat de vasos troncocònics, globulars i carenats evolucionaran cap a formes de vora girada i troncocòniques, desapareixent les formes de bóta poc abans de la darrerria del II mil·lenni. Una varietat similar es troba en les formes comunes d'inhumació amb peces de volum reduït.

Els objectes d'os, i en especial els botons triangulars o piramidals amb perforació en V o transversal, presenten trets comuns amb els pretalaiòtics, però en són notablement distints.

Cap al 1200 aC el conjunt de Mallorca i Menorca ha adquirit una certa uniformitat, tot i els distints elements preexistents. La regularitat dels talaiots amb eix central vertical ocupat per una columna o cúpula (segons suggereixen els rebles superiors d'alguns talaiots de Menorca), els primers grans abandonaments de navetes d'habitació (totalment a Menorca i només en part a Mallorca) i la concentració urbana, poden ser el reflex del trencament amb el context sard i les primeres influències aquees en aquesta illa. Les illes Balears evolucionaran internament fins ja entrat el I mil·lenni aC (talaiòtic II), quan sobtadament s'observa l'abandonament precipitat de molts establiments de la fase anterior i de les darreres navetes d'habitació a Mallorca, i la reestructuració i ampliació d'altres.

DE LA INTRODUCCIÓ DEL FERRO A LES INFLUÈNCIES DEL MÓN CLÀSSIC. TALAIÒTIC III I IV

L'abandonament de moltes estructures i la concentració i el creixement de nuclis és paral·lela a la introducció de les tècniques del ferro que es concreta en objectes sumptuaris (torques, bracerols, espirals, amb ferro o bronze) i instrumental (espasa d'antenes o afalcades, fulles semicirculars amb ferro, ganivets i espases d'un fil pròxims a la falcata, puntes de llança abandonant gradualment el bronze). El desús d'estructures precedents és coetània a l'ampliació d'altres i a la concentració a l'interior de murades, que també pot indirectament provocar una cohesió social.

La ceràmica, tot i seguint els paràmetres anteriors evolutius, incorpora aspectes decoratius nous i s'hi troben les primeres imitacions que denoten

funcions noves (urnes, ungüentaris, peveters...). Sistemes decoratius nous en relleu, especialment a Mallorca, i sobretot decoracions incises, que reflecteixen clarament el que es coneix com estil geomètric de Sardenya, es desenvolupen ja des de l'inici d'aquesta nova fase, sobretot a Menorca (talaiòtic III).

La progressiva dependència dels contactes externs i la situació geogràfica entre la Sardenya feniciopúnica i la colònia d'Eivissa determinaran la societat final talaiòtica. Una societat que, tot i la proliferació de signes d'ostentació (clara proliferació d'ornament personal) i de signes externs socials (recuperació dels santuaris i taules amb nombrós i ric utilatge), poc podrà fer davant les potències emergents. Menorca, arran de la segona guerra Púnica, és ocupada, i l'estructura social encapçalada pels nuclis de Son Catlar, Trepucó i Torre d'en Galmés es veu almenys en part destruïda i substituïda pels nuclis de Mago i Iamo. Sembla que a Mallorca, més cohesionada la seva estructura, la cultura talaiòtica es manté molt probablement fins al moment en què, ocupada la costa de la península Ibèrica després de la segona guerra Púnica, les Balears són conquerides el 123 aC.

BIBLIOGRAFIA

- ANNA, A.; GUTHERZ, X. (dir.) (1989). "Enceinte, Habitats ceintures, sites perchés. Du néolithique au bronze ancien dans le sud de la France et ses régions voisines". *Actes de la Table-Ronde de Lattes et Aix-en-Provence 1987*. Montpellier.
- ARNAL, J. (1963). *Les dolmens du département de l'Herault*. Paris.
- ATZENI, E. (1985). *Le premesse: il mondo prenuragico. Civiltà nuragica*. Milà, p. 19- 44.
- AUDIBERT, J.; Cazalis, I. (1960). "A propos des hypogées préhistoriques de Fontevielle (Bouches-du-Rhône)". *Cahiers ligures de préhistoire et d'archéologie*.
- BERTONE, A. (1990). "Le groupe Dora-Chisone-Arc et ses relations avec la France méditerranéenne. Le Calcolithique en Languedoc. Ses Relations extra-regionales". Dins: *Archéologie en Languedoc*.

- Colloque International Hommage au Dr. Jean Arnal*, 20-22 setembre. Sain-Matieu-de-Treviers (Herault). Pàg. 401-416.
- CALVO TRIAS, M.; COLL CONESA, J. i GUERRERO AYUSO, V. M. (1997). “El dolmen de s’Aigua Dolça. Sepulcro colectivo del preta-layótico”. *Revista Arqueología*. Madrid.
- CALVO, M.; GARCIA ROSSELLÓ, J.; FORNÉS, J.; GUERRERO, V. M.; RAMIS, D. i SALVÀ, B. (2000). *La cova de Sa Bassa (Escorca, Mallorca). Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi i adaptació cultural*. Palma. Pàg. 401- 416.
- CAÑIGUERAL, J. (1951). “Los primeros habitantes de Mallorca. La cueva de Sa Canova d’Ariany”. *Ibérica* XIII. Barcelona.
- CANTARELLAS CAMPS, C. (1972). *Cerámica incisa en Mallorca*. Palma de Mallorca.
- CHASTEL, J.; GILIGNY, F.; PÉTREQUIN, P.; SAINTOT, S. (1987-88). “Réinterprétation de la civilisation Saône-Rhône. Une approche des tendances culturelles du Néolithique final”. Dins *Gallia Préhistorique*, tom 30. París. C.N.R.S. Pàg. 1-89.
- DÍEZ, T.; GASULL, P.; LULL, V.; SANAHUJA, E. (1980). “Excavaciones en el yacimiento de Son Fornés (1975-78) Montuiri, Mallorca”. *N.A.H.* 9. Madrid. Pàg. 311-382.
- FLAQUER FÀBREGUES, J. (1916). “Navetas de tipo intermedio”. *Revista de Menorca*. Tom XI. Maó.
- FONT OBRADOR, B. i ROSSELLÓ BORDOY, G. (1969). *El poblado prehistórico de Capocorp Vell (Llucmajor)*. Llucmajor.
- GARCIA ORELLANA, J. (1998). “Caracterització de ceràmica pretalaiòtica de l’illa de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència”. *Treballs del Museu de Menorca* 18. Menorca.
- GASCÓ, J. (1976). “La communauté paysanne de Fontbbouisse”. *Archives d’Ecologie Préhistorique* 1. Tolosa.
- GILI, S.; LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C. (2006). “An island decides: megalithic burial rics on Menorca”. *Antiquity* 80. Pàg. 829-842.
- GORNÉS HACHERO, J. S.; GUAL CERDÓ, J. M.; LÓPEZ PONS, A. i NICOLÀS MASCARÓ, J. de. (1992). *Nous monuments funeraris del mon pretalaiòtic de Menorca. La prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental*. Palma de Mallorca. Pàg. 419-440.

- GUAL CERDÓ, J. M.; LÓPEZ PONS, A. i PLANTALAMOR MASSANET, L. (1991). “Treb alúger: un exemple de la perduració de l’habitat a la prehistòria de Menorca”. *Meloussa* 2. Maó. Pàg. 157-162.
- GUILAINE, J. (1980). «Le groupe de Vèraza et le fin des temps néolithiques en Languedoc et Catalogne». Ed. C.N.R.S. París.
- JUAN BENEJAM, G. i PLANTALAMOR MASSANET, L. (1996). “L’aixecament planimètric del cap costaner de Cala’n Morell (Ciutadella-Menorca)”. *Treballs del Museu de Menorca* 15. Maó.
- JUAN BENEJAM, G. i PLANTALAMOR MASSANET, L. (1997). “Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca 1986-93”. *Treballs del Museu de Menorca* 21, Maó.
- LEWTHWAIT, J. (1983). “La culture des castelli de la Corse: Dernier témoin d’un genre de vie ouest-méditerranéenne d’autrefois”. *Archeologia Corsa* 6-7. Pàg. 19-33.
- LILLIU, G. (1960). “Primi scavi del vilaggio talaiotico di ses Païsses (Artà, Mallorca)”. *Revista dell’istituto Nazionale d’Archeologia e Storia dell’Arte. Nuova Serie A.IX*. Roma.
- MANCA DEMURTAS, L. i DEMURTAS, S. (1986). *Di un tipo architettonico mediterraneo (Talaiot Rafal Roig-Mercadal Minorca). La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millennio a.C.* Selargius-Cagliari. Pàg. 493-503.
- MANCA DEMURTAS, L. i DEMURTAS, S. (1990-91). *Il complesso fortificato di Crastu-soddi (Oristano) Saggio di analisi sulle strutture di fortificazioni in Sardegna. Le chalcolithique en languedoc. Ses relations extra-regionales.* Saint-Mathieu-de-tréviers (Hérault). Pàg. 315-321.
- MARTÍN COLLIGA, A. (1992). “El neolític final. A la recerca de nous camins. El Verazià”. Dins: *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. 9è Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà, 1991. Andorra. Pàg. 279-284.
- MORAGUES, Ll.; LLABRÉS, M.; ALCOVER, J. A. (comissaris) (2000). *Les Balears abans dels humans*. Palma de Mallorca.
- MURRAY, M. A. (1934). *Cambridge excavations in Minorca. Sa Torreta*. Londres.

- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1973). *El santuario de Son Oms y su encuadre cultural*. Tesi de llicenciatura dirigida pel doctor M. Tarradell. Barcelona.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1986). *El santuario de So Na Caçana y las relaciones con el Mediterráneo central y occidental. La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millennio a.C.* Selargius-Cagliari. Pàg. 533-546.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1991). “El conjunt de Cornia (Maó) i l’evolució cultural a Menorca Oriental al II Mil·lenni aC”. *B.S.A.L.* 47. Palma de Mallorca. Pàg. 3-18.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1991). “L’arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural”. *Treballs del Museu de Menorca* 12. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1991). “Los asentamientos costeros en la isla de Menorca”. *Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*. Roma. Pàg. 1152-1160.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. (1994). “Les Îles Baléares et Pitiüses au début de la métallurgie. Le néolithique du nord-ouest méditerranéen”. *XXIV congrès préhistorique de France*. Carcassonne. Pàg. 279-293.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i MARQUÈS MOLL, J. (2001). “Biniai Nou. El megalitisme mediterrani a Menorca”. *Treballs del Museu de Menorca* 24. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i MARQUÈS MOLL, J. (2003). “El sepulcre d’Alcaidús. El megalitisme de Menorca en el context de la Mediterrània occidental”. *Treballs del Museu de Menorca* 26. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i MURILLO ORFILA, J. (1993). “El talaiot de Comasema”. *B.S.A.L.* 49. Palma de Mallorca. Pàg. 3-8.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i RITA LARRUCEA, M. C. (1982). “Tres cuevas de la edad del bronce en la zona occidental de Menorca”. *Ampurias* 44. Barcelona. Pàg. 1-16.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i STRYDONCK, M. Van (1997). “La cronologia de la prehistòria de Menorca (Noves datacions de ¹⁴C”. *Treballs del Museu de Menorca* 20. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i VILLALONGA GARCIA, S. (2007). *Monument funerari de Son Olivaret. L’arqueologia a Menorca eina*

- per al coneixement del passat*. Consell Insular de Menorca. Pàg. 143- 163.
- PLANTALAMOR, L.; RITA, M. C. (1986). *Guia arqueològica del poblat de Trepucó*. Consell Insular de Menorca. Maó.
- PLANTALAMOR, L.; RITA, M. C. (1977-78). “Pozo con rampa-escalera prehistórico de Alcaidús (Menorca)”. *Pyrenae* 13-14. Barcelona. Pàg. 307-315.
- PLANTALAMOR, L.; SASTRE MOLL, J. (1991). “Excavació d’urgència de la naveta de Binipati Nou (Ciutadella)”. *Meloussa* 2. Maó. Pàg.163-172.
- PONS I HOMAR, G. (1999). *Anàlisi especial del poblament al pretalaiòtic final i al talaiòtic I de Mallorca*. Col·lecció La Deixa, 2. Monografies de patrimoni històric. Palma.
- RAMIS BERNAT, D. (2006). *Estudio faunístico de las fases iniciales de la Prehistoria de Mallorca*. Tesi doctoral. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Facultat de Geografia i Història. Universitat Nacional d’Educació a Distància. Madrid.
- RITA LARRUCEA, M. C. (1986). *Evolución de la cultura pretalaiótica menorquina a través de los yacimientos de Morellet y Son Mercer de Baix. La Sardegna nel Mediterraneo tra il secondo e il primo millenio a. C.* Selargius Cagliari. 1986. Pàg. 547-555.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1966). “Excavaciones en el círculo funerario de Son Bauló de Dalt (Mallorca)”. *Mem. Ex. Arq. en Esp.* núm. 51. Madrid.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1966). *Las navetas en Mallorca*. *Studi Sardi*. Cagliari. Pàg. 2-66.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1973). *La cultura talayótica en Mallorca. Bases para el estudio de sus fases iniciales*. Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1983). *El poblado prehistórico de Hospitalet Vell (Manacor)*. Ins. Est. Balearics. Palma de Mallorca.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. i CAMPS COLL, J. (1972). “Excavaciones en el complejo noreste de Es Figueral de Son Real. Santa Margarita (Mallorca)”. *N.A.H. prehistoria* 1. Madrid. Pàg. 109-166.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. i CAMPS COLL, J. (1976). “Excavaciones en Canyamel. Capdepera (Mallorca)”. *N.A.H. prehistoria* 5. Madrid. Pàg. 235-240.

- ROSSELLÓ BORDOY, G. i WALDREN, W. H. (1973). "Excavaciones en el abrigo del bosque de Son Matge (Valldemosa, Mallorca)". *N.A.H. Prehistoria* II. Madrid. Pàg. 1-76.
- ROSSELLÓ BORDOY, G.; PLANTALAMOR MASSANET, L. i LÓPEZ PONS, A. (1980). "Excavaciones arqueológicas en Torre den Gaumés (Alaior-Menorca). Sepultura Megalítica de Ses Roques Llises". *N.A.H.* (Madrid). Pàg. 71-138.
- SALVÀ, B. (2001). *El pretalaiòtic al llevant mallorquí. Anàlisi territorial*. Documenta Balear. Palma.
- SERRA BELABRE, M. L. i ROSSELLÓ BORDOY, G. (1971). "Excavación y restauración de la naveta meridional de Rafal Rubí (Alayor, Menorca)". *Noticario arqueológico hispánico*, núm. XVI. Madrid. Pàg. 51-74.
- TARRÚS, J. (2003). "L'hipogeu de la Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme) i les tombes paradolmèniques de finals del tercer mil·lenni cal aC a Catalunya. La costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme) mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC". *Laietania* 14. Mataró.
- TOPP, C.; FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H. i PLANTALAMOR MASSANET, L. (1976). "Ca Na Costa: A megalithic chamber tomb on Formentera, Balearic Islands". *Bull. 13 of institute of Archaeology*. Londres. Pàg. 139-174.
- TRIAS, M. (1980). "Aportació a l'estudi de Na Patarrà". *Endins* 7. Palma de Mallorca. Pàg. 63-67.
- TRIAS, M. (1985). "Les campanyes espeleològiques del 84 a Menorca". *Endins* 10-11. Palma de Mallorca.
- TUSA, S. (1991) "The megalith builders and Sicily". Dins: *Journal of Mediterranean studies*. Vol.1-2. Malta. Pàg. 267-285.
- VENY MELIÀ, C. (1982). *La necropolis protohistòrica de Cales Coves*. Menorca. Biblioteca prehistòrica Hispana. Vol. XX. Madrid.
- VENY, C. (1968). *Las cuevas sepulcrales del bronce antiguo de Mallorca*. B.P.H. IX. Madrid.
- VENY, C. (1974). "Anotaciones sobre la cronología de las navetas de Menorca". *Trabajos de prehistoria*, vol. 31. Madrid. Pàg. 101-142.
- VENY, C. (1976). "Dos cuevas del bronce antiguo de Menorca y su incidencia

- en las navetas”. *Trabajos de prehistoria*, vol. 33. Madrid. Pàg. 227-254.
- VENY, C. (1982). “La naveta de la Cova”. *Trabajos de Prehistoria*. Madrid. Pàg. 73-136.
- WALDREN, W. H.; ENSEÑAT ALCOVER, J. i CUBI GRIMALT, C. (1994). “Ferrandell-Oleza calcolithic old settlement”. *Damarc* 20. Dejà.